

Вікторія Хомрач

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОЛІТИКО-МОВНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті досліджується політико-мовна ситуація України, зокрема причини мовної дезорієнтації, аналізуються шляхи її врегулювання та пропонуються основні способи врівноваження мовної напруженості у суспільстві.

Ключові слова: мовна політика, мовний конфлікт, конфлікт ідентичності, мовна стабілізація, мова.

Khomrach V. The Main Directions of Political and Linguistic Stabilization in Modern Ukraine. The article examines the political and linguistic situation in Ukraine, including the reasons of linguistic confusion, analyzes the ways of settlement and offered a basic methods of the balancing a linguistic tensions in society.

Key words: language policy, language conflict, the conflict of identity, language stabilization, language.

Говорячи про мову як головний чинник розбудови нації чимало дослідників вбачають у ній суттєву ознаку культурної орієнтації людини, що є свідченням її адаптованості у певному соціокультурному середовищі. Враховуючи трансформаційний характер української політики та стан мовної напруженості у суспільстві, метою статті є аналіз основних напрямків мовної стабілізації в сучасній Україні.

Процес регулювання державною владою мовної ситуації в країні має назву мовна політика, яка визначається як комплекс цілей та принципів, що спрямовані на впорядкування мовних практик у різних сферах життя держави й суспільства, а також сукупність правових, адміністративних та господарчих механізмів, через які здійснюється згадане регулювання. За дефініцією провідного спеціалізованого наукового видання, словника етнократології, мовна політика – сукупність законодавчих, організаційних та інших норм і заходів держави в мовній сфері [1, с. 369]. Обсяг поняття «мовна політика» зазвичай зводять до кількох напрямів – визначення офіційної чи державної мови, мови шкільництва, мовних прав національних меншин. В останні десятиліття до названих вище додають ще низку проблем – вплив на мову засобів масової інформації та реклами, мовні стандарти не тільки офіційної, а й науково-технологічної інформації тощо. До найбільш характерних конкретних заходів мовної політики відносять: обмеження і заборони стосовно мов у тоталітарних країнах; вимоги знання мови для влаштування на роботу (перш за все державних службовців); встановлення гарантій недискримінації за мовною ознакою, регулювання офіційної публічної сфери (мова органів влади, діловодство, судочинство, арбітражне впровадження, картографія); регулювання мовної роботи ЗМІ; поширення офіційної інформації. Однак існують певні обмеження стосовно впливу державної влади на мовну ситуацію в демократичних країнах, які зазначаються у визначенні ступеня втручання державної влади у мовну ситуацію в країні.

Головною перешкодою для конструктивної мовної політики є тенденція загострення відносин мовних ідентичностей, яка має розглядатися як одне з пріоритетних питань національної безпеки. Закріпилася тенденція до формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей замість загальної. Причиною цього є цілеспрямоване використання електоральних спекуляцій. Постає запитання, як можна подолати ці негативні тенденції, зняти штучно нав'язане мовне напруження. Статистика

конфліктів на мовному ґрунті показує, що за всі роки після здобуття державної незалежності в Україні не сталося жодного значного конфлікту на етнічному ґрунті. Однак, як свідчать результати дослідження, здійсненого Інститутом соціології НАНУ 2006 року, 49% респондентів визнали: вони не впевнені, що в країні не стануться міжнаціональні конфлікти. Ще 32,7% респондентів зазначили, що їм важко відповісти, є у них така впевненість чи ні [2, с. 85]. Ці показники засвідчують досить високий рівень занепокоєння в суспільстві щодо загроз конфліктної дестабілізації етнонаціональних та мовних відносин і дають можливість зробити певний незначний, але вірогідний прогноз наявності деяких суспільних ризиків.

У вирішенні цього питання іноземний та історичний досвід підкреслює певні засади визначення даної межі: якщо мова претендує на поширення і вихід за межі свого етносу, для неї важливе використання її у владі, освіті, науці. Якщо носії не прагнуть поширення своєї мови, але хочуть зберегти її для нащадків, для них важливі такі сфери, як родинне, побутове, міжособистісне спілкування, культура і церква. Певною мірою цей поділ корелює з поділом на приватну, неформальну і на офіційну, формальну комунікації. З цього очевидно, що завданням мовної політики є регулювання і встановлення механізмів контролю за даними процесами, оскільки забезпечення функціонуванням в науці, освіті та органах влади забезпечує мові високий статус у суспільстві. Що стосується усіх інших сфер, присутність політичної влади може сприйматися як вторгнення у приватне життя, серед яких: мова художньої літератури, церкви, родинного, приватного міжособистісного та групового, власне побутового спілкування.

Мовний конфлікт – це різновид конфлікту міжнаціонального, або міжкультурного, який належить до ціннісних. У конфліктології їх вважають найемоційнішими, тому що вони зачіпають самоідентичність кожної зі сторін [3, с. 4]. Природа міжмовного конфлікту полягає в тому, що носії різних мов прагнуть використовувати

рідну мову в якнайбільшій кількості соціолінгвістичних сфер. Конфлікт виникає, коли дві мови претендують на одну сферу, в якій не можуть бути суміжними – де їхнє паралельне функціонування фізично неможливе. Об'єкт мовного конфлікту – соціолінгвістичні сфери, на які претендують декілька мов. Таким чином, мовний конфлікт належить до категорії міжнаціональних, які, в свою чергу, є різновидом ціннісних конфліктів. Як стверджує Б. Нарумов, на прикладі мовної ситуації в іспанській провінції Каталонії вчені, які аналізували масову конкуренцію мов у рамках однієї території, зосередили увагу головним чином на сферах:

- освіти;
- групової неформальної комунікації;
- професійного спілкування;
- родинного спілкування.

Особливих масштабів і глибини набувають відкриті мовні конкуренції на територіях, які раніше входили до складу держав, що проводили асимілюючу мовну політику щодо населення. Простежуючи мовну історію Сілезії – регіону Польщі, який довгий час перебував у складі Пруссії, а потім Німеччини, Тереза Міцевіч досліджує вияви конкуренції між польською та німецькою мовами у таких сферах [3, с. 6]:

- офіційно-ділова (мова представників органів влади і документів);
- освіта (школа, університет);
- наука;
- церква;
- література;
- міжособистісне спілкування у групах;
- родинне спілкування (сім'я).

В Україні сферами ескалації мовного непорозуміння можуть виступати: в першу чергу офіційно-ділова сфера, мас-медійна, сфери освіти, науки, обслуговування, реклами. Як вважає О. Майборода, така ситуація значною мірою спричинена мовною політикою вже незалежної України, оскільки українське законодавство стало предметом подвійного тлумачення, коли держава має забез-

печувати всебічний розвиток української мови у всіх сферах суспільного життя, а з іншого боку, гарантує цими ж правовими актами вільне розширення масштабів у функціонуванні російської мови і збереження існуючих за радянської влади обсягів її поширення. В. Кремень складністю російської мовної ідентичності вважає те, що російською користуються не тільки росіяни, але й значна частина українців і представників інших національностей, що проживають в Україні. Предметом загострення може виступати суттєве протиріччя між дійсним поширенням російської мови і та її офіційним статусом [4, с. 561].

Лінгвістичні відносини можуть бути одним із головних джерел соціального розходження, розмежування між расами, релігіями чи суспільними класами [4, с. 516]. Потенціал мовних конфліктів може бути латентним чи відбуватися відкрито. Це залежить від багатьох факторів, які можуть включати в себе: відповідний економічний статус груп; соціальний статус лінгвістичних груп та їх рівень модернізації й урбанізації; їх кількість; географічну концентрацію чи дисперсність; рівень політичного пристосування (можливо шляхом децентралізації); ситуацію в споріднених культурних групах сусідніх країн; внутрішню підтримку іредентизму.

Досліджуючи явище двомовних країн, англійська дослідниця С. Роменн нарахувала в межах Європи 25 офіційно одномовних країн та 11 багатомовних. Вирішення мовного плюралізму у світовій практиці здійснюється 4 методами: 1) надання національного чи офіційного статусу всім мовам основних етнічних груп; 2) деякі мови меншин належать до офіційних; 3) офіційний статус мов деяких меншин на регіональному, але не на національному рівні; 4) мовам національних меншин не надається офіційного статусу ані на національному, ані на регіональному рівнях, але їх застосування гарантується конституцією, законом чи договором. Реальний стан справ свідчить про наступне – країни з двома або більше офіційними чи державними мовами у розвинутих країнах Європи не правило, а виняток. Природа запровадження

більше, ніж однієї, державної (офіційної) мови пов'язана з колоніальним минулим або межовим статусом держави, коли вона включає до свого складу частини територій сусідніх одномовних держав [5]. У багатьох країнах за наявності двох і більше державних мов статус однієї з них може відверто ігноруватися або розмиватися безліччю формальних застережень чи протиправних обмежень. У ряді постколоніальних країн статус двох офіційних мов закріплений за місцевою національною мовою і мовою колишньої метрополії, наприклад, хінді й англійська в Індії, ірландська й англійська в Ірландії. Як стверджує О. Тараненко, у законодавстві цих країн місцевій національній мові відводиться нібито головніша роль (вона фігурує першою по порядку в переліку офіційних мов), насправді ж панівне становище в державному житті займає саме мова колишньої метрополії [4, с. 573].

Серед основоположних чинників мовної дезорієнтації українського соціуму періоду незалежності виокремлюють етнічний склад, географічне положення, урбанізаційний фактор і економічні зв'язки. Однак в етнічному складі українці переважають практично на всій території країни (за винятком Криму), територіальна близькість певних регіонів до колишніх держав-метрополій втрачає зміст через поступове конструювання економічного суверенітету і приблизні рівні умови для професійної самореалізації спеціалістів, урбаністичний елемент русифікації втрачає масштаб з огляду на зростання трудової міграції населення малих населених пунктів, а колапси економічної ситуації 1990-х років уже добігають логічного розв'язання і стабілізації. Більш значним важелем впливу на збереження ситуації історичної мовної невизначеності виявився факт політичної незацікавленості у правовому захисті статусу державної мови, і тому найбільш ефективний період для їх реалізації був втрачений. Внаслідок цього тенденції щодо українізації не були впроваджені достатньою мірою, що на другому десятку життя незалежної держави почало використовуватись як інструмент

маніпуляції у мовному питанні і ідеологічного популізму з метою подразнення національних почуттів та їх кореляції з ностальгією про певні успіхи і стабільність добробуту у минулому колоніальному періоді. Дійсні вади і беззмістовність політичних платформ щодо реформування країни були приховані провокаційними гаслами щодо розширення прав тих чи інших верств населення, фальсифікацією прагнень лібералізації суспільних можливостей, підміни понять демократії на передвиборчу риторіку.

Дослідники мовної ситуації О. Волкогонова та І. Татаренко виокремлюють три основні фази конструювання мовної ідентичності:

1. Фаза диференціації – усвідомлення власної групи, відмінностей між «ми» та «вони» (період раннього родинного спілкування).

2. Фаза вироблення авто- й гетеростереотипів – успадкування національного характеру, пізнання психологічних особливостей не лише своєї спільноти, а й інших угруповань. Стереотипи створюють систему, що акумулює стандартизований колективний досвід і є складовою частиною масової свідомості (період виховання у навчальних закладах).

3. Фаза формулювання національного ідеалу – своєрідне поєднання двох попередніх, адже включає уявлення про власну спільноту та його соціально-історичні ціннісні орієнтації. На цій стадії формується модель майбутнього, основою якої є часткова або повна зміна усталеного порядку речей (період узагальнення і верифікації за рахунок зовнішніх впливів публічного життя країни).

Проте активізація різноспрямованих інтересів спільнот у рамках однієї полікультурної держави має високу вірогідність ескалації, що проходить за сценарієм загострення національної ідентичності, на фінальній стадії якого постає відкритий масовий конфлікт.

У перші роки незалежності були досягнуті певні успіхи в утвердженні української у функції державної мови. Розширилася сфера її вжитку в адміністрації, в освіті, в науці, з'явилося більше українськомовної преси

й книжок, у вищих навчальних закладах був впроваджений обов'язковий іспит з української мови й обов'язковий курс ділового українського мовлення. Але цей процес не був завершений повною мірою, і на сучасному етапі розвитку держави він штучно стримується за рахунок і в інтересах регулярних передвиборчих маніпуляцій. Як зазначає В. Масенко [6], носії української мови у справі захисту законного права своєї мови на роль державної, тобто мови загальнотериторіального поширення у своїй країні, виявляють значно меншу солідарність і послідовність, ніж проросійськи орієнтовані групи, що є ще однією причиною переривання органічного процесу українізації і формування ідентичності навколо громадянських цінностей.

Можливим способом для реалізації вищевказаної стратегії є мовна толерантність, або подолання українофобії, як наслідку тривалої колоніальної політики, яка породила значну багаторічну часово-просторову інерцію. Торкаючись цього питання, письменники брати Капранови наголошують, що в українському контексті фобія – частина складного слова, яке означає «той, що ненавидить, боїться або є пристрасним супротивником чогось» і тому усі українофоби діють у межах ідеології, про яку І. Дзюба писав в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація». А саме – прикривають свою українофобію комуністичною фразою про інтернаціоналізм і новою вже ідеологією про ринкові відносини та конкуренцію. Викриття цієї маніпуляції дасть достатньо підстав для виправдання необґрунтованості боротьби з символами українського громадянства.

В. Кремень перераховує напрями стабілізації мовного питання у політиці країн світу, визначаючи наступні: плюралізм, інтеграція, асиміляція, сегрегація. Плюралізм – надання національним меншинам свободи у вирішенні культурних і мовних питань. Інтеграція – об'єднання різних груп суспільства і надання їм шляхом вжиття спеціальних заходів можливості зберегти свої культурні і мовні особливості. Кінцевою метою політики асиміляції

є створення такого суспільства, в якому національні меншини будуть змушені відмовитися від своїх традицій, культури і мови на користь домінуючої нації. Сегрегація має на меті утримання меншості в ізоляції і в гірших, порівняно з іншим населенням, умовах [4, с. 561].

Радикальним і, з іншого боку, демократичним, ринковим методом є встановлення функціонального пріоритету української державної мови у секторі публічного спілкування. Дієвим методом може виступати не усунення інших мов з публічного простору або обмеження їх обсягу відносно державної, а диференціація в оподаткуванні і видачі ліцензій україномовним та іншомовним ЗМІ і використанні іншомовних засобів реклами, теле- та радіотрансляції, заохочення у різних формах до переходу на державну мову, субсидійна та інша підтримка.

Укріплення мовної ідентичності може здійснюватись і в ширшому, ніж загальнодержавний, масштабі дії. Мовна політика держави може включати і зовнішньополітичний вплив [1, с. 369]. На основі міждержавних угод Україна може активно сприяти національно-культурному розвитку українців за кордоном, може надавати їм допомогу у вивченні української мови, проведенні наукових досліджень з українознавства тощо. Враховуючи те, що кілька десятиліть тому у Канаді здійснювалися спроби встановлення однією з державних мов української відповідно до значної кількості у відсотковому складі країни українських емігрантів та їх нащадків (1,7%), поширення української мовної ідентичності цілком можливе.

Перераховуючи можливі напрями вдосконалення державної мовної політики, слід констатувати велику кількість її вимірів і векторів. Про обов'язок держави забезпечувати рівні конституційні права своїх громадян і не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень, у тому числі за мовними ознаками, ідеться у статтях 3, 24 та 53 Конституції. У статті 13 цього основоположного акта йдеться також про опікування України національно-мовними потребами українців, які проживають за межами держави (в процесі законотворення після ухвалення Конституції в 1996 р. вони поіменовані як «закордонні

українці»). В процесі формування засад державної мовної та етнонаціональної політики заочна й безпосередня дискусія прихильників різних правових підходів не вщухає з початку суверенізації держави. На думку Ю. Шайгородського, нині в мовній політиці вкрай необхідні суттєві структурні трансформації. До найважливіших модернізаційних проблем українського суспільства він відносить: національно-культурну ідентифікацію; структурний цивілізаційний вибір суспільства; відповідність культурно-історичного тла модернізаційним перетворенням; механізм особистісної трансформації; адекватність «реформаторської» свідомості [7, с. 122].

З наукової точки зору, є два головні показники потужності мов. Перший – показник демографічної потужності, який визначається за кількістю носіїв певної мови стосовно загальної кількості населення території, що досліджується. Другий показник комунікативної потужності мови визначається за кількістю комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова. За багатьма показниками, рівень комунікативної потужності державної мови не відповідає міжнародним стандартам. Це демонструють співвідношення кількості україномовних і російськомовних книжок, журналів, газет, кіно- і телефільмів, адресованих масовій аудиторії, що не збігається з показником демографічної потужності двох мов. Тому ще одним глобальним завданням мовної політики є врівноваження цих показників.

Важливим напрямом зняття мовного напруження і виключення можливості спекулювання ним є викриття неправомірного, софістичного використання, спотворення положень Європейської хартії регіональних мов або меншин, адже впроваджується вона українською владою з точністю до навпаки. Посилання на демократичні норми життя й політичні процедури стало для політтехнологів кмітливим винаходом, новою оманю. Насправді за цією риторикою приховується наступне: неправда, повторювана тисячі разів чинниками влади, перетворюється на правду в свідомості населення. Таким способом документ європейської демократії, що покликаний об'єднувати й згуртувати народи на основі захисту прав людини, політики в Україні

перетворили на засіб протистояння, агресії й фрагментації Української держави. Насправді її провідна ідея – збереження мов, які піддавалися дискримінації.

Аналіз правового поля мовної ситуації України свідчить про відсутність чітко розробленої стратегії постколоніальної українізації, очевидну неузгодженість і фрагментарність мовних реформ років незалежності.

Встановлення принципів громадянських цінностей щодо мовної і культурної політики або виправдання українізації можливі за рахунок викриття сучасного стану справ на предмет існування пострадянської культурної ідентичності. Ступінь залишковості радянської системи політичних та моральних цінностей серед громадян досі залишається високим. Неможливо викреслити зі свідомості людей цілий пласт духовної культури зі своїми ідеями, ідеалами, цінностями. Однією з причин цього є те, що цінності, в тому числі політичні, є досить стійкими структурами, які засвоюються громадянами на початку їхнього дорослого життя і зберігаються у свідомості індивідів протягом тривалого часу.

Українська влада має визнати, що вже відбулась еволюція національної ідентичності українських громадян, які дійшли до усвідомлення свого українства (етнічного або політичного), і не враховувати це – означає працювати проти України. Саме тому зусилля варто було б спрямувати на законодавче забезпечення процесів політичної та духовної консолідації українського суспільства, адже історія людства свідчить про стратегічний характер взаємозв'язку між стабільністю держави та духовною близькістю її громадян. А українська мова – це консолідуючий націю чинник і смислова засада української ідентичності, тому цивілізоване розв'язання мовного питання є одним із стратегічних завдань державної політики України.

Покращення можливі лише за якомога більшої кількості сприятливих умов, які допоможуть ефективному впровадженню нової мовної політики. Часто наголошують, що провідну роль у якості умов можуть відігравати матеріальні цінності. Як стверджує Ю. Шайгородський,

між економічними процесами та національно-цивілізаційним і культурним середовищем немає прямої залежності, однак не слід заперечувати те, що культура визначає економіку або, навпаки, що економічні чинники в усіх випадках є детермінантами культури. Існує ряд опосередкованих чинників – конкретно-історичні умови, специфіка епохи, суб'єктивні фактори тощо, які щораз необхідно враховувати, вибудовуючи модель суспільного розвитку [7, с. 123]. Такий прогноз можна зробити з огляду на те, що загалом, за час незалежності України, у контексті пріоритетності цінностей можна виділити два періоди. Перший період – 90-ті роки, час відмирання старого і становлення нового суспільного ладу, час зміни старих цінностей на нові. Економічний спад, який поставив людей на межу виживання, привів до того, що матеріальний фактор для переважної більшості громадян набув першочергового значення. Другий період – з початку 2000-х років – період відносного економічного зростання та стабільності. У цей час виникають умови для розвитку пост-матеріальних цінностей, тобто таких, що спрямований на національне та духовне відродження, моральне очищення.

Соціологічні дослідження доводять, що ефективність мовної політики і бажаність її впровадження залежатиме від рівня розвитку електоральної культури в цілому й виборчої активності зокрема [8, с. 3]. Дослідники Р. Роуз та Я. Макаллістер підкреслюють поступову тенденцію до «навчання електорату», тобто який з віком набуває нових знань про вибори і приймає рішення про голосування, ґрунтуючись на аналізі досить складної і мінливої від виборів до виборів сукупності факторів, співвідносячи свої соціальні й економічні інтереси, політичні принципи із заявами і програмами партій та окремих кандидатів, оцінкою їхніх реальних дій і поведінки в контексті поточного моменту. Тому немає жодних підстав вважати, що український виборець не здатен до навчання й зміни власної електоральної культури – а отже, викриття мовних спекуляцій у певний момент часу стане очевидним [9, с. 10].

У разі успішного усунення міфу про ущемлення прав російської мови слід вжити запобіжних заходів для унеможливлення повторення факту гальмування становлення культурної єдності громадян, хоча б на певний період у майбутньому, такі як мораторій на спекуляції мовним питанням у передвиборчий період. Цілком зрозуміло, що зважена і послідовна вчасно та безперешкодно реалізована політика в цих сферах сприятиме консолідації суспільства. Такої точки зору дотримується і В. Кулик, який пише, що «не дозволив би розігрувати дану карту, поки не закінчатся вибори, тоді треба починати проводити дії, які не матимуть безпосереднього впливу на результати виборів і, отже, на долю цих політиків» [10].

У цьому контексті потребують удосконалення закони, якими визначається кримінальна відповідальність за розпалювання расової, національної, релігійної ворожечі. Конкретні особи також приймають рішення про використання контенту в ЗМІ і використовують його для поширення текстів з певними відомостями. Вони й мали б відповідати перед законом за зміст, якість, достовірність та масове поширення написаного й опублікованого на газетних шпальтах [2, с. 98].

Тож, зважаючи на те, що Україна є пострадянською трансформаційною країною, мовні конфлікти у суспільстві завжди матимуть місце, а спекуляція ними з боку влади обумовлює їх політичний характер. Тому для їх врегулювання необхідно розробляти та вдосконалювати політику мовної стабілізації в Україні в першу чергу у офіційно-діловій, освітньо-науковій сферах та мас-медіа.

1. Етнократологічний Словник: Енцикл.-довід. слов. / [за ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого та Г. В. Фокіна]. – К.: МАУП, 2007. – 576 с.

2. Котигоренко В. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні / В. Котигоренко // Політичний менеджмент. – К., 2008. – №5 (32). – С. 85–103.

3. Черненко Г. Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації (за результатами експертного опитування) / Г. Черненко // Українська мова – 2009 – №2 – С. 3–13.

4. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; [редкол.: Ю. І. Рима-ренко (відп. ред) та ін.]. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

5. Європа проти Колесніченка. Чому двомовність неефективна // Тиждень. – 2012. – 25 травня. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Magazine/217>.

6. Масенко Л. Дві мови. Одна держава? / Л. Масенко // Дзеркало тижня. – 2006. – №46. – 2 грудня.

7. Шайгородський Ю. Ж. Політична реальність і міфи «перехідного періоду» в Україні / Ю. Ж. Шайгородський // Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц.-політ.досліджень, 2009. – №5. – С. 118–123.

8. Широкова О. Є. Особливості Української електоральної культури / О. Є. Широкова // Соціальні технології. – К., 2010. – № 45.

9. Поліщук І. О. Маніпуляційні технології у президентській виборчій кампанії 2009–2010 в Україні // І. Поліщук / Гілея: наук. вісн. – К., 2010. – Вип. 31. – С.410–417.

10. Кулик В. Мовна політика України: дії влади, думки громадян. Розшифровка запису лекції 08.09.10 / В. Кулик [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.polit.ua/lectures/2010/11/09/kulik.html>.